

„Persze délibáb az egész”

Az értelmén túli figyelése Szili József Arany értelmezésében

Az Arany János életmű befogadástörténetének újabb fejezeteit lapozgatva szembetűnő lehet az az értelmezői törekvés, amely Arany szövegeit valamely e századi poétikához, episztéméhez rendeli (sok esetben mintegy „előfutárként”), illetve e horizontok felől próbálja újraolvasni. (1) Elegendő itt többek között Dávidházi Péter meghatározó monográfiájára gondolnunk, ahol is Aranyt mint „költőként és kritikusként egyaránt a kompozícióra figyelő, szemléletében, beidegződéseiben, mondhatni szinte már zsigereiben strukturalista alkatot” pillanthatjuk meg. (2) De említhetők olyan radikális (és bravúros), dekonstruáló szövegjátékok a Nagyidai cigányok ürügyén, mint a pszichoanalízis és a posztkoloniális kritika értésmódjainak szövegre olvasása (Kiss Attila Atilla) vagy a mű önmaga dekonstruktív recenzálójaként történő bemutatása (Hódosy Annamária). (3)

Több horizonton is kirajzolódna tehát Arany olvasásának lehetséges újabb formációi. Ezek a megközelítések ugyanakkor átrendezve előfeltevéseinket, mintegy be is írják magukat a tárgyalt korpuszba. Bármely értelmezés kényszerűen számot vet a megelőző olvasatok műbe kódoltságával, hiszen bármely interpretációs eljárás a szöveggel mint lezárhatatlan történéssel szembesül, s a szöveghez fordulás műveletei révén maga is e történéssé integrálódik. Ilyenformán az Arany-recepció egyik legújabb fejleménye, *Szili József* monográfiája elsődlegesen szintén a megelőző értelmezések mentén olvasható. Annál is inkább, mert Szili maga explikálja, hogy részben Dávidházi virtuális strukturalista Arany-képét gondolja tovább, hozzátéve annak megállapításaihoz: „ugyanilyen virtualitással jelen van (...) valami abból a *túl szoros* olvasásból is, ami a dekonstrukció origója mintegy.” (4)

A kötet pozíciója a recepciótörténetben való elhelyezkedése szempontjából kettes. A monográfia ugyanis éppen azokhoz az immár elvárásaink rendszerébe beleírt szövegtapasztalatokhoz, azok nyomvonalához rendelődik, amelyeket, többek között éppen Szili megelőző folyóiratközlései (is) körvonalaztak. Szili írásai tehát korábbi önálló megjelenésük révén maguk is konstruktív mozzanataivá lettek az „új olvashatóság esélyeit” felnyitó értel-

mezői törekvéseknek. Másrészt, kötetbe rendezve, éppen az e törekvések nyomán adódó elvárások felől olvasandók újra. A kötet szövegei tehát megváltozott interpretációs viszonyrendszerbe kerülve a saját maguk által korábban keltett elvárásoknak is kénytelenek megfelelni (vagy nem megfelelni). E szövegeknek immár nem pusztán a másként (illetve az éppenígy) olvashatóság lehetősége számára kell teret nyerniük (noha a kötet zárómondata éppen ezt nyomatékosítaná), hanem a (részben éppen általuk) megképződött új interpretációs térbe kell (vissza)helyezkedniük, működtethetőnek mutatkozniuk. Egy változó értésmód feltételei között kell jótállniuk magukért.

A hét különállónak is tekinthető szöveget a cím-alcím együttese fogja össze, markánsan kijelölve azt az elváráshorizontot, amelyen a posztmodern Arany-lírát, Arany posztmodern figurává „istenülését” reméljük megpillanthatni. Az olvasás egyik nem kevésbé termékeny feszültségét azonban éppen az adja, hogy a kötetből kiolvasható elemző eljárások nem egy esetben elütnek a paratextusok által posztmodernre hangolt elvárásainktól. S az írásoknak a fent vázolt befogadói helyzetben történő újraolvasásakor olyannyira éppen ezek a kilógó szálak lehetnek érdekesekek, hogy végső soron kérdéssé válik: beváltja-e a kötet az alcím posztmodern Arany-

lírát illető ígéreteit. Recenzióinkban ezért a gyanú hermeneutikájának horizontjába helyezkedünk, vagyis feltételezzük a monográfia önrejtő, öntitkoló szándékát. Feltelesszük, hogy a kötet végső soron másnak mutatkozik, mint amit állít magáról. Feltelesszük, hogy „a szöveg nem azt mondja, amit »mondani szeretne«, ugyanakkor „nem is arról van szó, hogy azt mondja ugyan amit szeretne, csak még valami mást is”. (5) A helyzet inkább az, hogy a kötet több, egymással nem feltétlenül összeegyeztethető olvasásmódot is megenged. A rejtekezés folyamatának tettenérésére pedig éppen Szili egyik értelmezői eljárásának átsajátítása révén teszünk kísérletet: azokra a helyekre koncentrálnunk, ahol a szöveg elárulja magát. Ilyenformán el kell tekintenünk több olyan izgalmas tematika ismertetésétől, amelyek elsődlegesen nem ezen önrejtő jelleg jegyeit viselik. Ilyen nem kevésbé érdekes, de e recenzióban elhanyagolt téma: az impresszionista látásmód nyomai Arany tájleíró szövegeiben, a dialogizáló verstípus lehetséges jelenléte, valamint a remény és az emlékezet fogalmi mentén körvonalazódó poétikai mitológia és narratív nemzeti identitás stb.

Szili *Az Alföld népéhez* című vers kapcsán helyezi a jelentésadó műveletek középpontjába a *sibbolet* olvasását: „A többes szám második személyűséget (...) a 2. és 3. versszak elején az egyes szám első személyű »tudom« keresztezi. Ez a »tudom« a kapocs a szubsztanciális érvényű többes számú második személy és a beszélő első személy között. A »tudás« az alföldi paraszti lét és öntudat sibboletjeit tartalmazza, mindazt, ami »véretekben vagyon«.” (6) Az Arany-vers árulkodó jeleit, sibboletjeit olvasva Szili tehát Aranynak az Alföld paraszti közösségéhez tartozását véli lappangó jelenlétéből előhozni, azt a „szót, tételt, álláspontot, eljárást” olvasva sibboletként, „melynek alkalmazása (vagy képtelenség az alkalmazásra) elárulja valakinek egy közösséghez (...) való tartozását.” (7) A sibbolet ugyanis kulcs, egy rejtvény megfejtésére szolgáló tájékoztató jel: olyan részt nyit a textuson, ahol az felfedi titkolt valóját. Ha ezen a repedésen keresztül hatolunk

a szövegbe, akkor e jel – nem jelentése, hanem jelölő formája révén – megmutatja a jelet ejtő beszélő helyét. A sibbolet ilyenformán elárulja a titkolt előfeltevéseket: „jelszóvá, a hovatarozás jelzésévé, a kapcsolódás megnyilvánulásává válik.” (8)

A kötet titkához elvezető, árulkodó eljárások közül az egyik legszembevetőbb talán az a mód lehet, ahogy Szili a versek önrejtő szerkezetét a „szétértelmezés (disinterpretation)” műveletei révén előlövassa az elrejtettségből. Ebben a sajátos kifejezésben a „szét”-igekötő „kifejezi, hogy az értelmezés különböző kontextuális szférák felé irányul. De emellett az alapvetően poliszémikus lehetőség mellett a »szét« kifejezi az ezzel a jelentéstöbblettel bekövetkező diszfunkciót is. Vagyis azt a negativitást, amely az egy igaz jelentés lehetőségének kizáródásával áll elő. A folytonos jelentéstermelés, a korlátlan szemiozis, a mind további jelentéslehetőségek kibontakozása mind további értelmezéshiányt, azaz mind további értelmezésszükségletet terem”. (9) Az „értelmezésszükséglet” kielégítésére irányuló kötetbéli dekonstruáló műveletek számbavételekor azonban az értelmezőre jellemző jegyek tekinthető az, hogy a monográfus mely interpretációs hiányokat igyekszik elsődlegesen betölteni. Szili „szakszerű műkedvelésként” tételezett újraolvasásai megpróbálják szimulálni saját korábbi, revelatív befogadási élményeit, „olyan együttműködést feltételezve olvasó és kritikus között, mely e kísérlet megismérlése, nem csupán az adatok és eredmények elfogadása”. (10) A „művek kedvelése” során ugyanakkor folyvást előtűnik az elrejtett, titkos versszerkezet rekonstrukciójára irányuló, annak feltárására vállalkozó kiemelt értelmezői figyelem. Ezeket a hajlandóságokat tükröző eljárásokra lelhetünk a versszövegnek rejtett egyenletrendszerként való felfogásában, a „poétikai (para)szillogizmusban”, de szintén erre utal a mátrixszerkezet tételezése, amely szerkezet alatt Szili a versekre ráolvasható absztrakt-matematizáló, a struktúra túlszerkesztettségét növelő generatív-transzformatív gondolatformát ért (legpregnánssabban a *Nem kell dér* és a *Csalfa sugár* ci-

mű versek értelmezésekor). Struktúraérzékeny és generatív (nyelv)felfogásról árulkodik továbbá az *ördöglakat* formának („az agyonszerkesztés netovábbjának”, melyben „minden elem egymásra épül, egymásba kapaszkodik”) értelmezési szemponttá tétele többek között a *Kortársam R. A. halálán* című vers kapcsán. Mindez Szili értelmezői hajlandóságait kijelölve olyan sibboletként értelmezhető, amely a dekonstruktív szövegkezelés mellett egyfajta „strukturálista aktivitás” (*Barthes*) lappangó jelenlétéről tájékoztat. Szili olvasataiban feltételezi a szövegek egyfajta absztrakt „mélyszerkezetét” (mátrixszerkezetek; „észlelésküszöb alatti”) alak megfelelések; rejtett anagrammák, szójátékok, a hangzás mint értelemképző mozzanat) s értelmezése elsődlegesen ennek a rejtőzködő „belső formának” a feltárásában érdekelt. Ez a mélyre tekintő szemlélet, úgy tűnik, „oly módon rekonstruálja a tárgyat, hogy e rekonstrukcióban kifejezésre juttassa e tárgy működési szabályait”. (11) Szétértelmező műveletei a „szétdarabolás-elrendezés” strukturalista eljárásainak a nyomait rejtik, amelyek során a közvetlenül nem érzékelhető forma szembetünővé válik. Azzal, hogy elemzéseiben a mátrix szerkezet mint generatív-transzformatív forma vezérli a szöveget, Szili feltételezi, hogy az Arany-líra rejtett lényege szerkesztettségének és rétegzettségének bonyolult mechanizmusában rejtőzik, s ezt a rejtőzködésében megőrződő struktúrát mint titkot hozza felszínre. A rejtett struktúrák előolvasását ugyanakkor mindig e feltárt rend „szételezése”, felbomlasztása, visszavonása követi. Az értelmezések a kimondhatatlan „belső forma” önfelbontó összetettségével érzékeltetik „a mondhatatlan küzdelmét a szóhoz jutásért”, tematizálják az írás eredendően dekonstruktív természetét. Ekkor a szöveget szervező centrális struktúra, adott esetben a mátrixforma felbontása annak megmutatásával megy végbe, hogy „a költő milyen mátrixontúli játékot enged meg magának e nagy szabályosságon belül, látszólag minden szabályt pontosan megtartva”. Az Arany-versnek az *önmagá szabta rend határain túlmerészkedő*

természete Szili könyvének egyik alapvető felismerése: „Lám, a szillogizmusszerűség által felkínált nagy REND a rendteremtés lehetőségének demonstrálására használja ki a nyelv önmagára utaló reflexív építkezését!” (12) Az eltérő olvasásmódok dekonstruktív ütköztetése során a versszövegek önfelbontó kettőséget jórészt annak eldönthetetlensége adja, hogy a textusra ráolvasható ritmikái és egyéb alakzatok (pl. rejtett anagrammák, ritmizálási variációk) közül melyik elsődleges, vagyis funkcióval rendelkező, s melyik esetleges, járulékos értelemképző, mintegy a vers „*melosztát*, hangzatküszöb zenéjét erősítő” elem.

Mégis, a szövegek eredendően dekonstruktív természetének felismerése hiába „küldi szét hetvenhét irányba az elemzést”, a poliszémikus lehetőségek sokaságát mindig keretbe fogja a szerzői intenció figyelembevételének, felismerésének egyre ismétlődő szövegerősítése. A szövegjáték lezárhatatlan folyamának egy pontján mindig feltűnik a Szerző Neve, Szándéka, Akarata, Tetszése, s lezárja az értelmezés szétterjedését. A nyelv játékaiban véletlenszerűségét, ennek a véletlenszerűségnek a jelentéssokszorozó potenciálját nagy mértékben korlátozza a szerzői intenció jelenlétének vagy jelen nem létének latolgatása. Szili a szerzői akarat értelmezésbe vonásával mintegy „a véletlen ellen vív harcot”. (13) Hiszen a „szételezés” szempontjából olyan lényegi (s legalábbis kérdéses, hogy eldöntendő) megkülönböztetés is, mint bizonyos struktúraelemeknek (rejtett anagrammák, hangzatküszöbítés) funkcionális, illetve pusztán ornamentális jelenléte, a szándékoltóság, esetlegesség cezúrája mentén kerül szövegre: „az ilyen szubliminális szövegjelenségek felszínre hozatala széles skálán értékelhető: csak afféle arabeszként, túlbujánzó ékítőműként, vagy rejtett üzenetként...” (14)

Úgy érezzük ugyanakkor, hogy a kötet titka éppen ebben rejlik. A sibboletként értelmezett strukturalista aktivitás (mint titokfejtés) éppen Szilinek (a nem biográfiai alakként, hanem a szövegek Atyjaként, Gazdájaként értett) Arannyal folytatott összejátszására derít fényt. A Szerző árnyékának az elemzésekre vetülése ugyanis

Szili és Arany között valamilyen meghitt viszonyra enged következtetni. Részben arról van szó, hogy a kötet olvasásakor számos esetben – „a hovatarozás jelzésként” – könnyen Szili versolvasói alapbeállítottságára is érthetjük Dávidházi már idézett, Aranyt jellemző sorait („költőként

és kritikusként egyaránt a kompozícióra figyelő, szemléletében, beidegződéseiben, mondhatni szinte már zsigereiben strukturalista alkat”). A Szili–Arany reláció azonban bonyolultabbnak tetszik az egyszerű azonositásnál. Ha allegóriát keresünk e viszony érzékeltetésére, úgy a Derridát parafrázáló Caputót parafrázálva azt mondhatnánk: a könyvben ott látjuk Arany Jánost, amint kinéz az asztalra könyöklő, szorgosan író Szili József vállá mögül és a fülebe sugdos, vezeti kezét, tollba mond. (15) Távol álljon e recenziótól, hogy ideidézzé Derrida obszcén értelmezését a Szókratész mögött toporgó „Platónról”, hiszen nem annyira

Arany (meg)termékenyítő jelenlétéről (egy ilyen viszonyban Szili a költői akarat passzív hordozójává lenne), hanem a Költő és Szili közös (bár Arany dominálta) értelmezői együttműködéséről van szó. Arany ugyanis az elemzések szétartó játékában a szövegalkotó akarat jelentésrögzítő forrásaként tűnik elő, s nem engedi e játékot tartósan kiszabadulni a szerzői jelentéstudajdonítás érvénye alól. Az Arany-líra rejtekező struktúráit feltáró értelmezéseket az a feltevés mozgatja, hogy ezeket a moz-

zanatokat „maga a költő ítélte rejtőzködésre”. Szili olyan poétikai eljárások jelenlétét feltételezi, amelyek „egy későbbi kor számára elrejtett üzenetként” értelmezhetőek. A szerzői szándék feltehetőségének latolgatása már a bevezetőben kijelöli az értelmezéseknek azt a háttérnarratíváját,

amely a kötetben végigkíséri a Költő súgta titkok kibontását: „Hogy ő maga sem vette észre mi rejlik soraiiban? Lehet”; mégis „...alighanem tudott ezekről a szövegben hang és betű szerint meglévő jelenségekről”. (16) A felismerés értelmezői öröme ugyanakkor kiváltja a Szerző örömeit is, amit intencióinak célba érése felett érezhet: „Ha tudná, talán örülne, hogy utóbb észreveszik költeményeinek ügyesen önzáró szerkezetét, s talán az sincs ellenére, hogy megmutatjuk finoman elhelyezett anagrammáit.” (17) Szili az a hivatott értelmező, aki feltárja az értő utókorra apeláló elrejtett jelentésmozzanatokat, beteljesítve ezzel a szöve-

gek lappangó küldetését. E kötet foglalja el a „későbbi kor” pozícióját, azt a horizontot, ahonnan Arany után újra beláthatóak a rejtett szövegelemek. Az irracionálisan szoros szövegértés, a „megézés” és a „hit” lesznek a titkokhoz férkőzés útjai, (18) mely utakon az értelmezés egyfajta kegyelmi állapotba kerül: „Ami az egész vers alkatát illeti, feltételezem, hogy megközelítéséhez nélkülözhetetlen az a kegyelmi állapot, hitbeli együttlét, amely a kimondhatatlan, a numinózus jelenlétét

A rejtekezés folyamatának tettenérésére pedig éppen Szili egyik értelmezői eljárásának átsajátítása révén teszünk kísérletet: azokra a helyekre koncentrálunk, ahol a szöveg elárulja magát. Ilyenformán el kell tekintenünk több olyan izgalmas tematika ismertetésétől, amelyek elsődlegesen nem ezen önrejtő jelleg jegyeit viselik. Ilyen nem kevésbé érdekes, de e recenzióban elhanyagolt téma: az impresszionista látásmód nyomai Arany tájleíró szövegeiben, a dialogizáló verstípus lehetséges jelenléte, valamint a remény és az emlékezet fogalmi mentén körvonalazódó poétikai mitológia és narratív nemzeti identitás stb.

felfoghatóvá teszi.” (19) Szili a titkokat fülébe súgó Költővel a közös értésmód misztikus egységére lép: „Empátia-gyakorlatunk – a művel s nem életrajzi alkotójával való együttlét empátiája – a misztikus együttlét (communio) a művel, mint *műséggel*, mint az őt alkotó alkotó alkotójával.” (20) Az értelmezés („az így-látás, az így-láttatás”) – jellemzően – „igehirdetői feladatnak” minősül. Azonosnak tekinthető értelmezői közösség tagjaiként (amelybe Szili a versértés körülményeinek már említett szimulálásával a monográfia olvasóját is bevonja) mindketten *belátják* a rejtett tartományokat, a „szubliminális”, az észlelésküszöb alatti jelenségeket, a „lelki szemnek szóló rímjátékokat”, hiszen a háta mögül sugdosó Arannyal Szilinek (és az e communióba bevont olvasónak) szükségképp *egy irányba néz a tekintete*. „Ha mi is érzékeljük, mi is tudunk róla, ebben a tekintetben az övével azonos *értelmezői közösségbe* tartozunk.” (21) S e két, azonos pontra fókuszáló szempár közös dolga így nem is annyira az értelmezés, mint inkább a „beállítódás az értelmén túli figyelésére”. (22)

SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül. Az Aranylira posztmodernsége*. Argumentum Kiadó, Bp. 1996.

Hites Sándor

BESZÉLŐ

Megjelent a *Beszélő* februári száma:

„Olyan voltam mindig, mint a megsalt férj...” – **Békesi László**val beszélget Rádai Eszter

Szabó Miklós az új demokrácia politikai nyelvéről

Tőkés Rudolf a kelet-európai átmenet újabb irodalmáról

Jegyzet

- (1) „Arany poétikai, kritikai, irodalomtudósi alkotásai a ma legmodernebbnek számító kritikai irányok követelményeivel mérve is messzemenően pozitív, a maguk korában föl sem ismert, máig előremutató vívmányokat képviselnek.” – SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül. Az Aranylira posztmodernsége*. Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, Bp. 1996, 181. old.
- (2) DÁVIDHÁZI PÉTER: *Hunyti mesterünk. Arany János kritikai öröksége*. Bp. 1994, 353. old.
- (3) = *Remix*. deKON-könyvek 6., Szeged 1996.
- (4) SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül*, i. m., 11. old.
- (5) MILLER J. HILLIS: *A dekonstruktorok dekonstruálása*, Helikon, 1994. 1–2. sz., 83. old.
- (6) SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül*, i. m., 236. old.
- (7) Uo., 291. old.
- (8) Vö. DERRIDA, JACQUES: *Sibbolet*. Enigma, 1994. 3. sz., 42–49. old.
- (9) SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül*, i. m., 245. old.
- (10) Uo., 64. old.
- (11) BARTHES, ROLAND: *A strukturalista aktivitás*. Helikon 1968. 1. sz., 102. old.
- (12) SZILI JÓZSEF: *Aran hogy istenül*, i. m., 35. old.
- (13) Vö. BARTHES, ROLAND: *A strukturalista aktivitás*, i. m., 105. old.
- (14) SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül*, i. m., 12. old.
- (15) Vö. DERRIDA, JACQUES: *The Post Card from Socrates to Freud and Beyond*. University of Chicago Press, 1987 (ismerteti és interpretálja: RORTY, RICHARD: *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*, Jelenkor, Pécs 1994, 141–157. old.) és CAPUTO, JOHN D.: *Hideg hermeneutika: Heidegger/Derrida*. = TESTES KÖNYV I. deKON-könyvek 8., Szeged 1996, 26. old.
- (16) SZILI JÓZSEF: *Arany hogy istenül*, i. m., 7. old.
- (17) Uo., 11. old.
- (18) „Az egyik tanulság az (...) mennyire megérzés és hit kérdése a vers mint egész értékelése.” – Uo., 227. old.
- (19) Uo., 226. old.
- (20) Uo., 244. old.
- (21) Uo., 124. old.
- (22) Uo., 244. old.

Roma-dosszié: **Radó Péter**, **Furmann Imre** és **Krémer Balázs** írása, **Neményi Mária** tanulmány

Mária tanulmány

A Hétfői Szabadegyetem és a belügy – **Szilágyi Sándor** dokumentum-összeállítása

Beszélő évek: 1971 – **Farkas Zoltán**, **Vezér Erzsébet**, **Vajda Mihály**, **Beluszky Pál**, **Bikácsy Gergely**, **Bán Zoltán** **András**, **Vásárhelyi Mária** írásai

Rakovszky Zsuzsa verse, **El Kazovszkij** rajza